

सेवावर्धिनी

एक विश्वासार्ह सहकारी

गवा
तंरंग

2.0

सेवा वार्ता

अंक ७
२०२४-२५

सेवावर्धिनी

नोंदणीकृत पत्ता: ३९० ब, नारायण पेठ, "दत्तधाम", राष्ट्रभाषा भवन लेन, पुणे-४११०३०
कार्यालय: "चंदन" २६, प्रशांत नगर, नवी पेठ, पुणे-४११०३०

अनुक्रमणिका

१. मनोगत
२. सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य
 - २.१ चैतन्य महिला मंडळ
महिला सशक्तीकरण आणि सामुदायिक परिवर्तनाचा
आधारवड
 - २.२ भगिनी निवेदिता प्रतिष्ठान :
निराधार महिलां मुलींसाठीचे आधार मंदिर
३. संस्था संचालन – सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण
४. सेवावर्धिनी दिवाळी किट वितरण
देणगीदारांचे योगदान
५. सेवाव्रती
 - ५.१ डॉ .गिरीश कुलकर्णी
 - ५.२ तेजस्वी सेवेकरी
६. FCRA संदर्भात नवीन निर्देश

१. मनोगत

नमस्कार मंडळी.

सेवावर्धिनीच्या रौप्य महोत्सवानंतर सहा वार्तापत्रे व सहा प्रशिक्षणे असा वर्षभराचा जाहीर केलेला कार्यक्रम आपण यशस्वीरित्या पूर्ण केला. यात आपला सहभाग, तज्ञ व्यक्तींनी सेवा संस्थांना उपयोगी ठरणाऱ्या विषयांवर केलेले अभ्यासपूर्ण लेखन व त्यानंतरची त्याच विषयावर आपल्याशी साधलेला संवाद, विविध सेवाक्षेत्रात काम करणाऱ्या ज्येष्ठ सेवाव्रती व सेवा संस्थेचा परिचय यामुळे हा संपूर्ण प्रवास आनंददायी व फलदायी ठरला यात शंका नाही.

मार्च २०२४ पर्यंत हा कार्यक्रम असाच चालू ठेवण्याचा आमचा मनोदयही गेल्या प्रशिक्षणामध्ये आम्ही व्यक्त केला होता. त्यानुसार चैतन्य महिला मंडळ व भगिनी निवेदिता प्रतिष्ठान या समाजाने दुर्लक्षित केलेल्या महिलांचे पुनर्वसन करून त्यांना आत्मनिर्भर बनवणाऱ्या दोन संस्थांची प्रेरणादायी ओळख आपणास या अंकात होणार आहे. कोणतेही काम सुरु करण्यापूर्वी आवश्यक असलेले सर्वेक्षण का व कसे करावे यासंबंधीचा यांचा अभ्यासपूर्ण लेख या अंकाची गुणात्मकता वाढवणारा असणार आहे.

या संपूर्ण प्रवासात तुम्ही आमच्या बरोबर आहातच, ते स्वयंसफूर्तपणे असावे असे वाटते. अनेक वेळा आठवण करूनही आपल्या लेखी प्रतिक्रिया आमच्यापर्यंत पोहोचल्या नाहीत. त्यामुळे आपण अंक वाचला की नाही? वक्त्यांनी मांडलेले विचार आपणापर्यंत नीट पोहोचले की नाही,? या सत्रांचा आपल्या संस्थांची गुणवत्ता वाढीसाठी उपयोग झाला की नाही? हे आम्हाला समजत नाही. एप्रिल पासून आपण नव्या स्वरूपात आपणाशी संवाद साधणार आहोत त्यासाठी या कार्यक्रमाच्या स्वरूप कसे असावे? कोणते विषय हाताळावेत,? याबाबत आपली मनमोकळी मते आम्हास लेखी स्वरूपात कळविल्यास हा नवीन कार्यक्रम अधिक प्रेरणादायी व सर्व संस्थांची गुणात्मक व आर्थिक वाढ करणारा ठरावा. आपल्या भरभरून येणाऱ्या प्रतिसादाची आम्ही वाट पाहत आहोत.

- कार्यवाह, सेवावर्धिनी

२. सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य

२.१ चैतन्य महिला मंडळ

महिला सशक्तीकरण आणि सामुदायिक परिवर्तनाचा आधारवड

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता: जिथे महिलेची पूजा केली जाते तिथे देव वसतो असे म्हणतात . एका महिलेस मदत केली तर ती पुढे १०० महिलांस मदत करण्याच्या ताकदीस उतरते हे लक्षात घेऊन पुण्यात एका संस्थेचे गेली ३२ वर्षे महिलांचा आधार बनलेली आहे. चैतन्य महिला मंडळ हे महिलांसाठी, मुलांसाठी आणि संपूर्ण कुटुंबांसाठी आशेचा, सामर्थ्याचा आणि दृढतेचा एक प्रकाशमान स्तंभ म्हणून उभे आहे . १९९२ मध्ये ज्योती पठानिया यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या या संघटनेने महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी, त्यांना आर्थिक स्वावलंबन देण्यासाठी आणि त्यांच्या सामाजिक व मानसिक भल्यासाठी अतुलनीय कार्य केले आहे.

सशक्तीकरणाचा प्रवास: साध्या सुरुवातींपासून राष्ट्रीय मान्यता पर्यंत

चैतन्य महिला मंडळाची सुरुवात एक साध्या पण गहिऱ्या ध्येयाने झाली –”असा एक समाज निर्माण करणे जिथे महिलांना केवळ सदस्य म्हणून नाही, तर समाजाच्या प्रगतीत सक्रिय भागीदार म्हणून समाविष्ट केले जाईल”. ज्योती पठानिया, ज्यांना शेती आणि कायद्याचा अभ्यास आहे, हे नेहमीच मानत होत्या की एक महिला सशक्त केली तर ती तिच्या कुटुंबाला आणि आसपासच्या समुदायाला देखील बदल घडवून देईल. त्यांच्या कामाची सुरुवात अगदी एखादं महिला मंडळ सुरु करण्यापासून होते तशी झाली. लवकरच समाजात काही महिलांची अवस्था कशी बिकट आहे हे त्यांच्या लक्षात आलं आणि त्यातूनच त्यांना समाजातील प्रश्नांची, समस्यांची समज आली, भान आले. यातून त्यांचे ‘कुटुंब सखी’ हे समुपदेशन केंद्र सुरु झाले.

या दरम्यान ज्योतीताईंच्या असं लक्षात आलं की खूपशा अशाही महिला आहेत ज्यांना कौटुंबिक हिंसाचाराचा किंवा त्यास्वरुपाचा प्रश्न सोडवताना घरच्यांची तसंच माहेरच्यांची साथ मिळत नाही. त्यामुळे अशा स्त्रियांना कुठे जावं, मार्ग कसा काढावा हेच कळत नाही. नेमकी त्याच वेळेस ज्योतीताईंनी पेपरमध्ये एक जाहिरात वाचली; त्यानुसार लगेच शाई होमसाठी अर्ज केला. त्यातूनच भोसरीजवळ मोशी येथे ‘आश्रय’ नावाच्या संस्थेचा जन्म झाला, जी अशा महिलांसाठी काम करते. २०१९ मध्ये ‘सखी’ हे वन स्टॉप सेंटर सुरु झालं जे २०२३ पर्यंत सुरु होते.

शिक्षण आणि सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन

CMM मध्ये शिक्षणाला सशक्तीकरणाच्या मुख्य आधारस्तंभ मानले जाते. संस्था विविध शैक्षणिक कार्यक्रम पुरवते, ज्यात उन्हाळी सुट्ट्यांमध्ये बालसंस्कार केंद्रे आणि कमी उत्पन्न असलेल्या महिलांसाठी संगणक शिक्षण कार्यक्रमांचा समावेश आहे. हाय-व्हीजन कंप्युटर अकॅडमी मार्फत 120 हून अधिक महिलांना संगणकाचे प्रशिक्षण दिले गेले आहे, ज्यामुळे त्यांना रोजगाराच्या संधी मिळाल्या आणि आर्थिक स्वावलंबनाचा मार्ग खुला झाला.

तसेच, CMM ने सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन करण्यासाठी विविध परंपरेच्या सणांमध्ये आणि कार्यक्रमांमध्ये सहभाग वाढवला आहे. मकर संक्रांती, नवरात्री आणि नागपंचमी यासारख्या सणांचे आयोजन करून CMM ने सांस्कृतिक वारशाला प्रोत्साहन दिले आहे. या सणांद्वारे स्थानिक समुदाय एकत्र येतो आणि महिलांना आपल्या स्थानिक सांस्कृतिक ओळख जपण्याची संधी मिळते.

आर्थिक स्वावलंबन: दारिद्र्याच्या बेड्या मोडणे

चैतन्य महिला मंडलाने महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवण्यासाठी मोठे प्रयत्न केले आहेत. त्यांचे झुणका भाकर केंद्र महिलांना रोजगाराच्या संधी देत असून गरीब आणि गरजू लोकांसाठी स्वस्त जेवण पुरवते. या उपक्रमाने महिला सशक्तीकरणाला एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला आहे आणि आर्थिक स्थिरतेला चालना दिली आहे. तसेच, संस्था महिलांना त्यांचे व्यवसाय सुरु करण्यासाठी, आर्थिक संसाधने मिळवण्यासाठी क्रेडिट सोसायट्यांशी जोडत आहे आणि सहकारी बँकांसाठी मदतही पुरवत आहे. CMM चा उद्देश केवळ तात्कालिक मदत देणे नाही, तर महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवणे आणि त्यांना दीर्घकालीन स्थिरता देणे आहे.

कायदेशीर आणि मानसिक मदत: संकटाच्या काळात महिलांसाठी आधार

चैतन्य महिला मंडलाचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे महिलांच्या कायदेशीर आणि मानसिक स्थितीची काळजी घेणे. कौटुंबिक वाद, भावनिक संकटे किंवा कायदेशीर अडचणींचा सामना करणाऱ्या महिलांसाठी, CMM ने 'कुटुंब सखी' कॉन्सलिंग केंद्र आणि मोफत कायदेशीर मदत केंद्र सुरु केले. या उपक्रमांद्वारे महिलांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून दिली जाते आणि त्यांना कायदेशीर मदतीचा लाभ मिळतो. २००२ मध्ये, CMM ने 'आश्रय' नावाचे एक शॉर्ट-स्टे घर स्थापन केले, जिथे महिलांसाठी आणि मुलींसाठी सुरक्षित आश्रय उपलब्ध आहे. हे केंद्र महिला आणि मुलींना आश्रय, वैद्यकीय मदत, मानसिक आरोग्य सेवा आणि कायदेशीर सहाय्य देते. हे केंद्र 'स्वधार योजना' अंतर्गत आहे आणि त्याचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे महिलांना आणि मुलींना कुटुंबात पुनर्वसन करणे आणि समाजात पुन्हा सामावून घेणे.

निष्पापांची रक्षा: रेड-लाईट क्षेत्रातील मुलांसाठी रात्रीची देखभाल केंद्र

चैतन्य महिला मंडलाने पुण्यातील रेड-लाईट क्षेत्रातील मुलांच्या संरक्षणासाठी एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम सुरु केला आहे. ह्या मुलांना त्या भयवह आणि वेदनादायक वातावरणातून दूर ठेवण्यासाठी CMM ने रात्रीची देखभाल केंद्र स्थापन केले आहे. या केंद्रात मुलांना सुरक्षित, स्वच्छ आणि प्रेमळ वातावरण मिळतो, जिथे ते शाळेच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करू शकतात आणि आनंदाने झोपू शकतात. रात्रीच्या देखभाल केंद्रात मुलांना जेवण, दूध, स्नॅक्स आणि शैक्षणिक मदतीची सुविधा दिली जाते. या केंद्राने मुलांना बालविकासाच्या सर्व पैलूंमध्ये सुरक्षित आणि प्रेमळ वातावरणात वाढण्याची संधी दिली आहे.

पुढचे पाऊल:

चैतन्य महिला मंडलाचे कार्य अजूनही विकसित होत आहे. यामध्ये नवीन इमारतीचा समावेश आहे, ज्यामध्ये 9000 चौरस फूट जागेत *आश्रय* आणि *स्वावलंबन* प्रशिक्षण केंद्र समाविष्ट आहे. हे केंद्र महिलांना औद्योगिक उत्पादन, शिवणकाम आणि इतर व्यवसायिक कौशल्ये शिकवते, ज्यामुळे त्यांना रोजगार मिळवण्याच्या संधी वाढतात. तसेच, संस्था पुणे जिल्ह्यात *वन स्टॉप सोल्युशन मदत केंद्र* चालवत आहे. हे केंद्र महिलांना तात्काळ मदत पुरवते आणि त्यांना सुरक्षिततेसाठी विविध सेवा प्रदान करते. यामुळे महिलांच्या सुरक्षेसाठी CMM चा समर्पण पुन्हा एकदा सिद्ध झाला आहे.

कार्यामध्ये सहभागी होण्यासाठी आवाहन

चैतन्य महिला मंडलाच्या कार्याने अनेक महिलांचे जीवन बदलले आहे, पण अजून खूप काही करणे बाकी आहे. संस्था देगणी, स्वयंसेवा आणि सामुदायिक मदतीच्या माध्यमातून आपले कार्य वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. प्रत्येक मुलीला शैक्षणिक आणि मानसिक मदत पुरवण्याचे कार्य, रात्रीच्या देखभाल केंद्रासाठी आर्थिक मदतीचे योगदान, किंवा व्यवसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांसाठी मदत पुरवून, आपण या मिशनमध्ये सहभागी होऊ शकता.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या शब्दात मांडले तर, "तुम्ही एखाद्या पुरुषाला प्रगती करण्यास मदत केली, तर त्याचा फायदा त्याला होईल. पण तुम्ही एखाद्या महिलेला मदत केली, तर ती तिच्या कुटुंबाला आणि समाजाला मदत करेल." चैतन्य महिला मंडल मानते की प्रत्येक सशक्त महिला समाजासाठी एक शक्ती आहे. त्यांचे कार्य हे एक प्रेरणा आहे की बदल एका व्यक्तीपासून, एका कुटुंबापासून आणि एका कृतीपासून सुरु होऊ शकतो. चला, आपण एकत्र येऊन असा समाज निर्माण करूया जिथे महिला आणि मुलं सशक्त, सुरक्षित आणि समृद्ध होतील.

- संपर्क -

www.cmmmpune.org
jiyoti.pathania@cmmmpune.org

२. सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य

२.२ भगिनी निवेदिता प्रतिष्ठान :

निराधार महिलां मुलींसाठीचे आधार मंदिर.

डॉ. कुसुमताई घाणेकर या भगिनी निवेदिताच्या संस्थापिका. सामाजिक संवेदनांबाबत कुसुमकामल व योजना राबवताना वज्रकठोर होत असलेल्या कुसुमताईंच्या विलक्षण कल्पक, धाडसी वृत्तीमुळे भगिनी निवेदिताने एड्स सारख्या महाभयंकर रोगाला बळी पडणाऱ्या महिलांसाठीची योजना अंगावर घेतली. अशी योजना राबवणारी ही आशिया खंडातली पहिली महिला संस्था होती. ज्या महिलांना मरणासन्न अवस्थेत घरी दवाखान्यातच काय कुठल्या मंदिर, मशीदीतही दयेचा आसरा मिळत नसे, मरतेवेळी उपचार राहोच, घोटभर पाणी वा नंतरचे अंत्यसंस्कारही करायला कुणी पुढं येत नव्हतं अशा महिलांना कुसुमताईंनी शेवटपर्यंत सांभाळलं. प्रसंगी समाजाचा विरोध, बदनामी पत्करूनही त्या घेतलेला वसा चालवत राहिल्या. आजवर हजारो पीडित मुली, महिला, निवेदिताच्या आधारवटाच्या सावलीखाली राहिल्या पुढे आपापल्या आयुष्यात स्थिरावल्याही. काय होती या मागची प्रेरणा ?

२८ जून एकोणीसशे पंचवीस सालचा कुसुमताईंचा जन्म. मॅट्रिक म्हणजे फार शिकलेली मुलगी वाटावे असे ते दिवस. कुसुमताईंचे अवांतर वाचनही भरपूर होतेच. राष्ट्र सेविका समितीच्या संपर्कात आल्यावर व मावशी केळकर यांच्याकडे पाहून आपणही असे काही भव्य, निःस्वार्थी, समाजोपयोगी काम केले पाहिजे, हा विचार मनात रुजला. कुसुमताईंनी दौन निश्चय केले. एक डॉक्टर होण्याचा व दुसरा आजन्म अविवाहित रहाण्याचा. १९६७ साली समितीने भगिनी निवेदितांचे जन्मशताब्दी वर्ष स्पर्धा, कार्यक्रम, विशेषांक या माध्यमातून जोरदार साजरे केले. निव्वळ शताब्दी करून थांबू नये तर निवेदितांप्रमाणे काहीतरी भरीव काम उभे केले पाहिजे असे त्यांच्या मनावे घेतले. मैत्रिणींशी संपर्क करून त्यांना एकत्र आणले तर एक मोठे काम उभे करता येऊ शकते हा विश्वास त्यांना वाटत होता. महिला व मुले यांची उन्नती, त्यांचे दारिद्र्य व अज्ञान दूर करणे व ताईंनी कल्पना मांडावी नि कमलताईंनी पूर्ण निष्ठेने ती अमलात आणावी असे तहहयात चालू राहिले. कमलताईंनी शब्दशः तन- मन- धन सारे काही कुसुमताई व संस्था याला वाहिले होते.

त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करणे, व देशाच्या भावी पिढीचे आरोग्य शिक्षण व संगोपन यासाठी जे काही करावे लागेल ते करणे हे ध्येय, निवेदिता ही प्रेरणा व त्यांचे "काम काम व सतत काम " हे वाक्य म्हणजे आपली कार्यपद्धती! भगिनी निवेदिता प्रतिष्ठान हे नाव ठरले! पहिला उपक्रम ठरला तो महिलांना हक्काचा निवारा उपलब्ध करून देण्याचा. "माहेर" नावाने राजवाड्यातील भाड्याच्या जागेतील एका खोलीत हे हक्काचे माहेर सुरु झाले. पुढे त्याचे रूपांतर काम करणाऱ्या महिलांसाठीच्या वसतीगृहात झाले. सुरक्षित जागा, उत्तम जेवण, घरगुती वातावरण यामुळे वसतीगृहामधे संख्या वाढत गेली. कुसुमताईंच्या समितीतील सहकारी कमलताई जोग, या प्रथमपासून कुसुमताईंसोबत खांद्याला खांदा लावून उभ्या राहिल्या. कुसुमता संस्था आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण व्हावी यासाठी कुसुमताईंनी कॅंटीन चालवायची कल्पना मांडली. राजवाडा परिसरात असलेल्या शाळांतील शिक्षकांना चहा, भजी, वडे असे गरम पदार्थ पुरवणे सुरु झाले. मग गावात एक दुकान घेऊन तिथे खाद्यपदार्थ, वहा पुस्तके इ.चे विक्रीकेंद्र सुरु झाले.

महाराष्ट्राच्या समाज कल्याण खात्याशी संपर्क आला व संस्थेने करण्याजोग्या कामांची मालिकाच कुसुमताईंच्या डोळ्यासमोर दिसू लागली. सरकारची प्रौढ शिक्षणाची योजना मिळाली. त्या प्रौढ शिक्षण केंद्रांना सरकारकडून उत्तम केंद्रांची पारितोषिकेही मिळाली. संस्थेने ग्रामीण भागात घेतलेल्या सात जनसहभाग शिबिरांच्या यशामुळे देशभर अशी शंभर शिबिरे घेण्याचे काम संस्थेला मिळाले व या निमित्ताने गोवा, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, गुजरात, उत्तरप्रदेश या राज्यात संस्थेचे पाऊल पडले.

शिबिराला यायला महिला उत्सुक असत पण मुलांमुळे त्या अडकून पडत. समाजाचा एकेक प्रश्न सुटा नसतो, तर प्रश्नांची गुंतागुंतीची साखळी असते ही जाणीव ते प्रश्न सोडवू पहाणाऱ्याला होतेच. महिलांनी योजनांचे लाभ घ्यायला हवे असले तर घरातून त्यांचा पाय मोकळा व्हायला हवा, यातून पाळणाघरे सुरु झाली. देशभरात तीनशेच्यावर पाळणाघरे संस्थेच्या पद्धतीने, चोख शिस्तीने चालू झाली. पाळणाघरांच्या संचालिकांसाठी नियमित प्रशिक्षण वर्ग सांगलीतील जागेत सुरु झाले.

मग मुलांच्या आरोग्याचे प्रश्न समोर आले. त्यातून पोषक आहार, तयार पदार्थ देणे हे सुरु झाले. कुसुमताई स्वतः उत्तम सुगरण होत्या. संतुलित आहारासाठी त्या खूप प्रयोग करत. सोयाबीन तेव्हा इतके प्रचलित नव्हते. पण कुसुमताईंनी बालआहारात सोयाबीनची जोड देऊन अनेक पदार्थ कल्पकतेने बनवले होते. ते सांगलीत मथुताई करमकरांच्या देखरेखीखाली 'सेंट्रल किचन' मधे तयार होऊन देशभरातील संस्थेच्या पाळणाघरांत वितरित केले जात.

कुसुमताईंच्या या प्रयोगांचे कौतुक ज्येष्ठ आहारतज्ञ डॉ. मालती कारवारकर यांनी "मी मांडत असलेले विषय प्रत्यक्ष आचरणात आणणारी अन्नपूर्णा" या शब्दात केले होते. सरकारची माध्यान्ह आहार योजना येण्यापूर्वीच कुसुमताईंनी असा आहार बनवून बालवाड्यांना पुरवणे चालूही केले होते. कुसुमताई सतत नवनवीन उपक्रम सुरु करत, त्याला माणसे जोडत व स्वतः पुन्हा नव्या स्वप्राच्या पाठलागाला सुरुवात करत. राजवाड्यात स्वतःची वास्तू झाली. त्या जागेत व पुढे पोलीस स्टेशनच्या आवारात अशी दोन कुटुंब सल्ला केंद्रे सुरु झाली. नागपूरलाही भव्य वर्किंग वुमन्स होस्टेल सुरु झाले. संस्थेचे अनाथाश्रम सुरु झाल्यावर त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करणे, व देशाच्या भावी पिढीचे आरोग्य शिक्षण व संगोपन यासाठी जे काही करावे लागेल ते करणे हे ध्येय, निवेदिता ही प्रेरणा व त्यांचे "काम काम व सतत काम" हे वाक्य म्हणजे आपली कार्यपद्धती! भगिनी निवेदिता प्रतिष्ठान हे नाव ठरले!

पहिला उपक्रम ठरला तो महिलांना हक्काचा निवारा उपलब्ध करून देण्याचा. "माहेर" नावाने राजवाड्यातील भाड्याच्या जागेतील एका खोलीत हे हक्काचे माहेर सुरु झाले. पुढे त्याचे रूपांतर काम करणाऱ्या महिलांसाठीच्या वसतीगृहात झाले. सुरक्षित जागा, उत्तम जेवण, घरगुती वातावरण यामुळे वसतीगृहामधे संख्या वाढत गेली. कुसुमताईंच्या समितीतील सहकारी कमलताई जोग, या प्रथमपासून कुसुमताईंसोबत खांद्याला खांदा लावून उभ्या राहिल्या. कुसुमता पूर्ण अनाथ मुलींची शिक्षणे व विवाहापर्यंतची जबाबदारी संस्थेने सहजपणे घेतली. असे अनेक विवाह झाले. मुली माहेरपण, बाळंतपणाला हक्काने संस्थेत येऊ लागल्या. अगदी पहिली संभाळलेली मुलगी कल्पना, राजवाड्यात संस्थेची नवी इमारत झाल्यावर सासरहून घावत उत्साहाने "गारवा" घेऊन आली! आता निवेदिता हे खरेच एक विशाल कुटुंब बनले आहे!

सांगलीच्या जिल्हाधिकारी लीनाताई मेहेंदळे यांच्याशी चर्चा होऊन सांगली जिल्ह्यातील देवदासीप्रथा निर्मूलनसाठी काही ठोस प्रकल्प उभारावा असे ठरले. त्यांच्यामुळे संस्थेला जत येथे जागा मिळाली. तेथे देवदासी पुनर्वसन केंद्राची स्थापना झाली. पण हे चक्र थांबण्यासाठी त्यांची पुढली पिढी या प्रवाहापासून दूर ठेवून त्यांना चांगले शिक्षण देणे फार गरजेचे होते. त्यामुळे सरकारने याप्रश्नी लक्ष घालावे व देवदासींच्या मुलींसाठी स्वतंत्र वसतीगृहे चालवावीत हा विचार कुसुमताईंनी सरकारदरबारी रेटून योजना मंजूर करून घेतली. जत येथे वसतीगृह सुरु झाले. एकावेळी ऐंशी नव्वद मुली वसतीगृहामधे असत. मुली उत्तम शिकणे, नोकरी करून स्वयंपूर्ण होणे, व नीट संसाराला लागणे या सर्वच गोष्टी या प्रकल्पाने साध्य केल्या.

‘एचआयव्ही एड्स’ हा भयंकर आजार वेगाने जगभर पसरला. त्यावर उपाय माहिती नव्हते. देहविक्रय करणाऱ्या महिला याची दुर्दैवी शिकार बनत. उपचारच नाहीत, वर प्रचंड गैरसमज, घाणेरडा रोग म्हणून तिरस्कार, तुच्छता भरपूर होती पण उपायांचा विचार कुणी करत नव्हते. कुसुमताईंनी हे आव्हान स्वीकारायचे ठरवले. एनजीओ ही संकल्पनाही आली नव्हती त्या काळात “निवेदिता” ने अनेक सरकारी योजना यशस्वीपणे व प्रामाणिकपणे राबवल्यामुळे सरकारी यंत्रणेत संस्थेला विश्वासाचे, आदराचे स्थान होते. शासनाने अनेक संस्थांशी बोलणी केली पण कुणीच ही योजना घ्यायचे धाडस केले नाही. केले ते फक्त ‘भगिनी निवेदिता’ ने! एचआयव्ही विषयात महिलांच्या उपचार व पुनर्वसनाचा निवासी प्रकल्प चालवणारी निवेदिता ही आशिया खंडातली पहिली एनजीओ ठरली! यशवंतनगरला प्रकल्प सुरु झाला. आज परिस्थिती अशी आहे की शाळेचे वरचे नंबर वा बाह्य स्पर्धांची बक्षिसे पाहिली तर त्यात साऱ्या निवेदितांच्याच मुली दिसतात, त्यामुळे त्यांचे प्रवेश आपल्याकडे व्हावेत यासाठी आता शाळा गळ घालतात! आता नियमित एआरटी मुळे व आश्रमातील मोकळे आवार, शुद्ध हवा, चांगला आहार यामुळे मृत्यूदर जवळजवळ शून्यावर आला आहे !

यशवंतनगरच्या जागेत आता कुसुमताईंच्या नावाने रुग्णसेविका प्रशिक्षण केंद्र व कमलताईंच्या नावाने विद्यार्थिनी वसतीगृह दिमाखात उभे आहे. एका तरुण महिलेने इतकी मोठी स्वप्ने पहावीत व आपल्या हाताने एक एक वीट रचत हे निवेदिता मंदिर उभे करावे हे अद्भुत नाही का? आपल्या आराध्य दैवताची याहून चांगली उपासना ती कोणती? निवेदितांचे याहून सुंदर मंदिर काय असू शकेल? संस्थेने सुवर्णमहोत्सवी वर्षाचा टप्पा ओलांडला आहे. दोन वर्किंग वुमन्स होस्टेल, दोन समुपदेशन केंद्रे, तीन अनाथाश्रम, एक स्वाधार निवारा गृह, या जुन्या योजना उत्तम सुरु आहेत. २०१६ साली संस्थेने ‘डा. कुसुमताई घाणेकर कौशल्य विकास संस्था’ सुरु केली. या द्वारे आता महिला व मुलींसाठी विविध कोर्सेस अल्पदरात चालवले जातात. पॅरामेडिकल क्षेत्रातील व्होकेशनल बोर्डाची मान्यता असलेले नर्सिंग असिस्टंट, ऑपरेशन थिएटर टेक्निशियन, आय.सी.यू.टेक्निशियन असे शासनमान्य कोर्सेस चालतात. काळाची गरज ओळखून संस्थेने जेरियाट्रिक केअर (वृद्धसेवा प्रशिक्षण) हे विशेष प्रशिक्षण सुरु केले आहे. या सोबतच अन्नपूर्णा या नावाने गरजू महिलांना केटरिंगचे प्रशिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे राहायला संस्था मदत करत आहे. पुढील वाटचाल करताना अनेक नवे प्रकल्प खुणावत आहेत. कुसुमताईंचे प्रेरक व्यक्तित्व व निवेदितांनी दिलेला विचारांचा वारसाच त्यासाठी बळ पुरवत आहे!

- विनीता तेलंग
9890928411

३. संस्था संचालनः

सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण

भारत हा विविधतेने नटलेला, संस्कृतीने समृद्ध आणि परंपरांनी बांधलेला देश आहे. इथल्या शहरी भागातील धावत्या जीवनशैलीपासून ते ग्रामीण भागातील साध्या, शांत वातावरणापर्यंत अनेक रूपं अनुभवायला मिळतात. या भव्य विविधतेच्या कक्षेत वावरणाऱ्या लोकांच्या आढावांना, संघीना आणि स्वप्नांना समजून घेण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण हे एक महत्त्वाचं साधन आहे. आकडेवारीचा पलीकडे जाऊन, हा अभ्यास लोकांच्या वास्तव आयुष्याचा आरसा बनतो, जो त्यांच्या जीवनातील समस्या आणि गरजा उलगडतो.

उदाहरणार्थ, २०११ च्या सामाजिक-आर्थिक व जातीय जनगणनेने (SECC) भारतातील ग्रामीण आणि शहरी जीवनाची खरी स्थिती समोर आणली. घरांतील उत्पन्नाचे स्रोत, जमिनीचे मालकी हक्क, आणि रोजगाराची स्वरूपं या सर्वांचा बारकाईने अभ्यास करत, प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) आणि राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) सारख्या उपक्रमांना दिशा मिळाली. सदर लेख जलसंधारण व्यवस्थापनावर आधारित असून, उपजीविका, महिला सक्षमीकरण, शेती, युवक सक्षमीकरण यांसारख्या विविध क्षेत्रांसाठी वेगवेगळी सर्वेक्षणे करता येतात.

एका ठराविक भूभागावर राहणाऱ्या मानवी समूह व समुदायाच्या कोणत्याही प्रश्नाविषयी सत्य माहिती मिळवणे, समस्यांचा पूर्ण परिचय करून घेऊन त्यावर व्यवहार्य तोडगा काढण्यासाठी किंवा त्याविषयी धोरण ठरवण्यासाठी सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण ही पद्धत उपयुक्त ठरते. काही वेळेस एखाद्या प्रस्थापित सिद्धांताची पडताळणी करण्यासाठी ही या सर्वेक्षणाचा उपयोग होऊ शकतो. सर्वेक्षण ही पद्धत तशी जुनीच आहे. इसवीसन पूर्वी ३०० या काळात हिरोडोटसने इजिप्त मधील लोकसंख्येची पाहणी केली तर ११ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये काही सामाजिक प्रश्नांची पाहणी करण्यात आल्याची नोंद आहे. जॉन हावर्ड याने वेल्समधील तुरुंगांची पाहणी करून कैद्यांची स्थिती व त्यांचे प्रश्न समजून घेण्यासाठी तर फ्रान्समधील लेप्ले या सामाजिक सुधारकांने औद्योगिक कामगारांची स्थिती पाहण्यासाठी सर्वेक्षण केले.

त्याचप्रमाणे इसवीसन १८९० मध्ये अमेरिकेत जेकोब राईस यांनी झोपडपट्टीतील लोकांच्या आर्थिक जीवनमानाची पाहणी केली तर इसवी सन १९०९ मध्ये पॉल केलाग यांनी आधुनिकीकरण व नागरिकरणाचे समाजावरील परिणाम यांचा अभ्यास केला. सर्वेक्षणाद्वारे अल्लाउद्दीन खिलजीने सुद्धा त्याचे आर्थिक धोरण ठरवले तर शेरशहाने जमिनीवरील करविषयक धोरण सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून ठरवले. अशी अनेक उदाहरणे आपल्याला इतिहासात पाहायला मिळतात. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाचा प्रसार व जागरूकता यामुळे सर्वेक्षणाचे प्रमाण वाढले. आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभाग, अर्थ विभाग, रिझर्व बँक ऑफ इंडिया, कामगार मंत्रालय, भारतीय संख्याशास्त्र विभाग, वेगवेगळी महाविद्यालये, शाळा, विद्यापीठे इत्यादींनी वेगवेगळ्या विषयांवर अथवा समस्या व त्यावरील उपाययोजना शोधण्यासाठी सर्वेक्षणे केली आहेत.

सर्वेक्षणाला इंग्रजीत “SURVEY” असे म्हणतात व या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ म्हणजे चिकित्सक पाहणी किंवा माहिती घेणे असा होतो. गाव, शहर, कुटुंब, जात, जमात, वर्ग समूह असा कोणताही घटक घेऊन त्यातील लोकांची सामाजिक परिस्थिती त्यांचे परस्पर संबंध, त्यांच्या पुढील प्रश्न, त्यांच्यात होत असणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिवर्तनाचे स्वरूप, आर्थिक परिस्थिती दिशा व गती इत्यादी माहिती गोळा करून त्यांच्या समस्या शोधणे व त्यावर उपाययोजना सुचविणे सामाजिक सर्वेक्षणातून शक्य होते.

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम हा फक्त जमीन, पिके, वनस्पती, माती, पाणी इत्यादींचे सर्वेक्षण व विकास यासाठीच नसून माणूस हा केंद्रस्थानी मानून त्याच्या सभोवताली असणाऱ्या सर्वच बाबींचा विकास या कार्यक्रमाला अभिप्रेत आहे. म्हणून माणसाची म्हणजेच गाव, समूह, समुदाय यांची सद्यस्थिती काय आहे? त्यांच्याकडे कोणती साधनसामग्री आहे? कशाची कमतरता आहे? कोणत्या गोष्टी जास्तीच्या आहेत? नेमक्या समस्या कोणत्या? याविषयी सत्य माहिती मिळाल्यावर उपाययोजना ठरवणे सोपे जाते. वरील बाबींची माहिती मिळवण्यासाठी सर्वेक्षण उपयुक्त ठरते. त्यासाठी काही पद्धती/ तंत्रे आहेत. त्याद्वारे माहिती गोळा करता येते व समस्या लक्षात घेऊन त्यानुसार उपाययोजना आखण्यासाठीची दिशा मिळते.

अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, कृषी, उत्पादन, पशुधन, ऊर्जा अशासारख्या मनुष्याच्या अनेक गरजा आहेत. त्याचप्रमाणे जनावरांना चारा, पाणी, निवारा, शेती विकास, दूध उत्पादन इत्यादी बाबीही मानवाशी संबंधित आहेत. या सर्व बाबी मनुष्याच्या विकासासाठी आवश्यक आहेत. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचे नियोजन करताना उपरोक्त बाबींची नेमकी काय परिस्थिती आहे हे पाहूनच पुढील उपाययोजना ठरवता येणे शक्य होईल. सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करून अशा समूहाची/गावाची सद्यस्थिती जाणून घेता येते. त्यातून समस्या समजून उपाययोजना शोधता येतात.

माहिती गोळा करण्याच्या पद्धती:

कोणत्याही परिस्थितीत अनुभवावर आधारित व प्रत्यक्ष जाणवलेल्या घटनांना “माहिती” असे म्हणतात. माहितीचे दोन प्रकार असतात. १) प्राथमिक माहिती, २) दृश्यम माहिती. प्रकल्पाच्या किंवा कार्यक्रमाच्या नियोजनासाठी हवी असलेली माहिती स्वतः निर्माण करणे अथवा निरीक्षणातून गोळा करणे या पद्धतीने जमाविलेल्या माहितीस “प्राथमिक माहिती” असे म्हणतात. तर कार्यक्रमासंबंधी इतरांनी गोळा केलेल्या माहितीचा उपयोग नियोजनासाठी होतो अशा माहितीस “दृश्यम माहिती” असे म्हणतात.

प्राथमिक माहिती मिळवण्याच्या पद्धती:

प्राथमिक माहिती गोळा करण्यासाठी प्रत्यक्ष क्षेत्र कार्य करावे लागते. त्यासाठी निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत या पद्धतीतून प्राथमिक माहिती गोळा करता येते.

अ) निरीक्षण :

हेतूपूर्वक पद्धतशीरपणे पाहणे किंवा अवलोकन करणे म्हणजे निरीक्षण होय. ही एक क्रियाशील बाब आहे. डोळ्याबरोबरच विविध उपकरणे व साधने यांच्या सहाय्याने निरीक्षण करता येते व ते संग्रहित करता येते. उदाहरणार्थ कॅमेरा, दूरदर्शक, ध्वनी, चित्र मुद्रण वगैरे निरीक्षणात बौद्धिक, शारीरिक व मानसिक घटक सामावलेले असतात. जेव्हा निरीक्षक बाह्य सृष्टीतील एखादी घटना/पदार्थ पाहतो तेव्हा त्याचे संस्कार व्यक्तीच्या कोणता ना कोणत्यातरी इंद्रियावर होत असतात. इंद्रियावरील होणाऱ्या संस्कारामुळे मनाला बाह्य घटनेची/ पदार्थाची/क्रियांची जाणीव होत असते. कोणत्याही घटनेचे अथवा क्रियांचे निरीक्षण करायचे असल्यास नेमके कशाचे निरीक्षण करायचा आहे हे ठरवले पाहिजे. हेतू स्पष्ट असेल तर फक्त ज्या विशिष्ट गोष्टीची माहिती घ्यायची आहे तिचेच निरीक्षण करण्याचे भान आपोआपच राहते.

ज्या गोष्टींची माहिती नको आहे, त्या दिसत असूनही त्याकडे आपोआप दुर्लक्ष होते. याचाच अर्थ ज्या गोष्टींची माहिती घ्यायची आहे त्याचा हेतू स्पष्ट असेल तर निरीक्षण चांगले होते. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम ज्या गावात राबवायचा आहे अशा गावांमध्ये जाऊन, तेथे राहून, तेथील लोकांचे राहणीमान, अन्न, वेशभूषा, सवयी, लोकांचे स्वभाव, लोकांचे एकमेकांचे संबंध, पिण्याचे पाणी, गावातील सोयी सुविधा, सण, उत्सव, जमिनीचा प्रकार, पिके, मशागतीच्या पद्धती, विहिरीमधील पाण्याची पातळी, खडक खडकांचे प्रकार, जनावरे, दूध, झाडझाडोरा, गवत, पक्षी इत्यादी अशा अनेक बाबींची माहिती निरीक्षणातून गोळा करता येते. या माहितीचा उपयोग कार्यक्रमाचे नियोजन करताना होते.

ब) मुलाखत:

अपेक्षित विषयांची माहिती काढताना संबंधित व्यक्तीची भेट घेतली जाते व वेगवेगळ्या प्रश्नांवर चर्चा करून माहिती मिळवली जाते अशा प्रकारे माहिती मिळवण्याचे माध्यम म्हणजे मुलाखत होय. या प्रक्रियेत माहिती देणारा व माहिती घेणारा यामध्ये संवाद होणे आवश्यक असते. त्यासाठी त्या दोघांची प्रत्यक्ष भेट घडणे आवश्यक असते. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या नियोजनाच्या अनुषंगाने गोळा करावयाच्या माहिती बाबतीत निवेदकांची संपर्क साधून त्यातील माहिती मिळवण्याचा अनुषंगाने प्रश्न विचारून चर्चा करून माहिती घ्यावी लागते. मुलाखतीचे दोन प्रकार असतात.

१) औपचारिक मुलाखत :

औपचारिक मुलाखत या प्रकारात ज्या विषयांवर माहिती घ्यायची आहे त्यासंबंधी प्रश्नांची सूची तयार करून घेतली जाते. त्या सूची प्रमाणे एका मागोमाग एक प्रश्न मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीस विचारून माहिती मिळवली जाते. मुलाखत घेण्याअगोदर निवेदकाची निवड, त्यांना असलेली वेळ, मुलाखतीचे स्थळ ठरवून घ्यावे लागते.

२) अनौपचारिक मुलाखत:

उपरोक्त दिलेल्या माहितीच्या आधारे कोणत्याही गावांचा आराखडा तयार करता येतो. मात्र आराखडा सारखाच असणार नाही. कारण गावाच्या परिस्थितीनुसार उपाययोजना बदलू शकतात. याशिवाय ठरवलेल्या उपाययोजनास लोकांची मान्यता असावी लागते. त्यास लोकांनी प्रतिसाद देणे आवश्यक असते. लोकांची मान्यता नसेल तर उपाययोजना यशस्वी होऊ शकत नाही. म्हणून गावानुसार, तेथील स्थानिक परिस्थितीनुसार उपाययोजना ठरवून त्यानुसार त्याचा आराखड्यात अंतर्भाव करण्यात यावा.

तथ्य संकलन

प्रश्नावली:

सामाजिक आर्थिक संशोधनातील एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून प्रश्नावलीचा उल्लेख केला जातो. निरीक्षणाद्वारे निरीक्षक वस्तुस्थिती रेखाटू शकतो. परंतु व्यक्तीची मते, त्या मागच्या प्रेरणा, भावना, श्रद्धा इत्यादींचा अभ्यास करण्याकरता म्हणजेच निरीक्षणाच्या कक्षबाहेरील माहिती प्राप्त करून घेण्यासाठी प्रश्नावलीचा उपयोग होतो. प्रश्नावली ही प्रश्नांची एक पूर्वनियोजित क्रमाने मांडण्यात आलेली यादी असते. ही सामान्यतः उत्तरदात्यांना पोस्टाने पाठवली जाते किंवा काही परिस्थितीत व्यक्तिशः त्यांना दिली जाते. दूरवर पसरलेल्या समूहामधील व उपगटातील व्यक्तींकडून माहिती गोळा करता येऊ शकणे हेच प्रश्नावलीचे वैशिष्ट्य आहे. जोहान ग्याकटिंगच्या मते प्रश्नावली म्हणजे “लिखित प्रश्न व लिखित प्रत्युत्तर”. प्रश्नावली तंत्रात उत्तरदात्याच्या वर्तनाबद्दलच्या माहितीकरता पूर्णतः त्याच्याच विधानावर जास्तीत जास्त विसंबून राहावे लागते. प्रश्नावलीचा अभ्यास करताना प्रश्नावलीची रचना, प्रकार, फायदे, तोटे इत्यादींचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

१) प्रश्नावली प्रकार : अभ्यास विषयाचे स्वरूप, प्रश्नाचे स्वरूप, प्रश्नावलीची रचना इत्यादी अनेक आधारावर प्रश्नावलीचे प्रकार करता येतात. परंतु रचनेच्या आधारावर प्रामुख्याने दोन प्रकार केले आहेत. अ) संरचित प्रश्नावली, ब) असंरचित प्रश्नावली

अ) संरचित प्रश्नावली: ह्यामध्ये समाविष्ट केलेल्या प्रश्नांचे स्वरूप पूर्वनिर्धारित, सुस्पष्ट व निश्चित असते. प्रश्नांचे स्वरूप व त्याची पर्यायी उत्तरे समस्येच्या व गृहीत कृत्याच्या अभ्यासाच्या आधारावर योजनाबद्धरीत्या तयार केलेली असतात. या प्रश्नावलीत बंदिस्त व खुले प्रश्न विचारले जातात. बंदिस्त स्वरूपाच्या प्रश्नांमधून पर्यायी उत्तरांचा पल्ला व विस्तार निर्धारित झालेला असतो व त्यापैकी एका उत्तराची निवड करण्याचे बंधन उत्तरदात्यांवर असते. या उलट खुल्या प्रश्नांमध्ये तत्वतः त्यांना वाटेल त्याप्रमाणे प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे स्वातंत्र्य दिलेले असते.

बंदिस्त प्रश्नावली

फायदे :

- १) प्रश्न उत्तरदात्यांना विचारण्यास व ते त्यांना समजण्यास सोपे जाते.
- २) माहितीच्या विश्लेषणात वेळ व श्रम यांची बचत होते व विश्लेषण सुलभ जाते.
- ३) प्रश्न व उत्तरातील सुसंगतीमुळे उत्तरामध्ये तुलना शक्य होते व निष्कर्ष काढणे सोपे होते.

तोटे :

- १) विषयाबाबत माहिती नसल्यास कोणते ना कोणते उत्तर देण्याविषयीचे दडपण उत्तरदात्यावर येते.
- २) उत्तरदात्याच्या मतामधील अस्पष्टता व संदिग्धता दिलेल्या उत्तरावरून उमगून येत नाही.
- ३) मतांच्या विविध छटा टिपण्यास असमर्थ असतात.
- ४) प्रश्नांची प्रतिक्रिया खरी असेलच असे सांगता येत नाही.
- ५) स्पष्ट दात्यांच्या स्वतंत्र विचाराला आळा बसतो.

खुली (मुक्त) प्रश्नावली फायदे :

- १) उत्तरदात्याला स्वतःचे मत देणे शक्य होते.
- २) व्यक्ती एखाद्या विषयासंबंधी आपले मत कसे बनवित जाते हे समजू शकते.
- ३) तपशीलवार माहितीची उपलब्धता व अधिक संशोधन मूल्य.

तोटे :

- १) विश्लेषण हे जास्त खर्चिक व कठीण असते व क्लिष्ट असते.
- २) विसंगत माहिती मिळू शकते.
- ३) बऱ्याच प्रश्नांचा अर्थ भिन्न उत्तरदात्यांकडून भिन्नपणे लावला जातो.
- ४) उत्तरात व्यक्तीनिष्ठता आढळते.

असंरचित वा संरचनाविहीन प्रश्नावली:

निरनिराळ्या विषयांबाबत लोकांचे असणारे दृष्टिकोन त्यांची मते व अभिवृत्ती जाणून घेण्यासाठी या प्रश्नावलीचा उपयोग होतो. माहितीतील परस्पर संबंधांचा अभ्यास करता येतो. उत्तरदात्यांना आलेले अनुभव व अनुभवाची सांगड घालून विषया संबंधीची माहिती समजून घेणे हे या प्रश्नावलीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. लवचिकता या प्रश्नावलीचे खास वैशिष्ट्य आहे. बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाबाबत तुम्हाला काय वाटते? अशा नमुन्याचे प्रश्न या प्रश्नावलीत विचारले जातात. यातील प्रश्नात व्यवस्था बद्धता नसते, माहिती तुलनाक्षम नसते हा या पद्धतीचा मुख्य दोष आहे.

प्रश्नावलीची रचना:

निवेदकाला समजेल व त्याच्या मनात प्रश्नाविषयी कोणतीही शंका अगर संशय निर्माण होणार नाही अशा तऱ्हेने अभ्यासकाने प्रश्नावलीची रचना करणे गरजेचे असते. पाहणीच्या अर्थपूर्णतेच्या व अचूकतेच्या दृष्टीने प्रश्नांची व शब्दांची काळजीपूर्वक निवड व्हावयास पाहिजे. स्थूल मानाने प्रश्नावली तयार करताना खालील विचार अभ्यासकाने केला पाहिजे.

१) आपणास कोणती माहिती संकलित करायची आहे व कोणत्या प्रकारच्या प्रश्नावली चा उपयोग करावयाचा ते ठरवावे. ज्यांच्याकडून माहिती मिळवायची आहे त्या लोकांचा नमुना, संकलित माहितीच्या विश्लेषणाची पद्धत, प्रश्नावली उत्तरदात्यांपर्यंत पोहोचवण्याची पद्धत, इत्यादी गोष्टींवर प्रश्नावलीचा प्रकार अवलंबून असतो. प्रश्नावलीत बंदिस्त प्रश्न की मुक्त प्रश्न विचाराचे याचाही विचार करणे गरजेचे असते.

२) कच्चा आराखडा: विषयाच्या प्रश्नांचा सर्वोत्तम क्रम राखण्यासाठी प्रश्नावलीचा कच्चा आराखडा तयार करावा लागतो. प्रत्युत्तरांची व विश्वसनीयते करता प्रश्नातील शब्दरचना व प्रश्नावली मध्ये परस्पर संबंध साधण्याकरता प्रश्न मालिकेत वेगवेगळ्या स्थितीवर प्रश्न असणे आवश्यक असते.

३) प्रश्नांचे पुनर्परीक्षण: व्यक्तिगत मुल्यामुळे व पूर्वग्रहामुळे येणारे दोष व तांत्रिक स्वरूपाचे दोष काढण्यास करता काळजीपूर्वक तपासणी करणे गरजेचे आहे.

४) प्रश्नांची पूर्व चाचणी व संस्करण: प्रश्नावलीने आपले ध्येय साध्य होते की नाही हे पाहण्यासाठी तसेच प्रश्नावलीत फेरफार करणे आवश्यक आहे काय हे ठरवण्यासाठी प्रत्यक्षात प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी तिची पूर्व चाचणी घेणे आवश्यक असते. पूर्व चाचणीनंतर प्रश्नावलीचे संस्करण म्हणजेच प्रश्नावली तील प्रत्येक घटकांची काळजीपूर्वक तपासणी करणे आवश्यक असते. त्या तपासणीत प्रश्नांचा आशय, प्रश्नांचे स्वरूप, प्रश्नांचा क्रम, प्रश्नांमधील अंतर व प्रश्नांची रचना इत्यादी गोष्टींकडे विशेष लक्ष पुरवणे गरजेचे आहे. प्रश्नावली चा उपयोग करताना ती शक्य तितकी सुबोध व सोपी करणे हा संस्करणांमधील मुख्य हेतू असतो.

५) प्रश्नावलीचा आकार: सर्वेक्षणाच्या व्याप्तीवर प्रश्नावलीचा आकार अवलंबून असतो. परंतु तो प्रमाणाबाहेर जाणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक असते. प्रश्नावलीचा एका बाजूनेच उपयोग करावा व मार्गल बाजू रिकामी ठेवावी. आवश्यक तोच प्रश्न व आवश्यक तेवढेच स्पष्टीकरण दिल्यास प्रश्नावलीचा आकार मर्यादित ठेवता येतो.

६) आकर्षक स्वरूप: प्रश्नावलीसाठी वापरण्यात येणारा कागद टिकाऊ, आकर्षक व त्यावरील छपाई अधिक सुटसुटीत व लक्ष वेधणारी असणे आवश्यक असते. प्रश्नावलीला योग्य समास सोडणे आवश्यक आहे. तसेच प्रश्नावली आकर्षक करण्याकरता एकाच रंगाच्या कागदाऐवजी वेगवेगळ्या रंगाच्या कागदांचा उपयोग करणे आवश्यक ठरते.

७) प्रश्नांची व विधानांची रचना, प्रश्नांची मांडणी व प्रश्नांचा क्रम: प्रश्नात क्लिष्टता असू नये. उस्फूर्त प्रतिसाद मिळवण्याकरिता प्रश्न व त्यांची उत्तरे उत्तरदात्यांच्या कुवतीतील असावी. वादग्रस्त विषयावरील प्रश्न विचारताना व्यक्तीच्या भावना, श्रद्धा इत्यादींवर आघात होणार नाही याची काळजी घ्यावी. खाजगी प्रश्न विचारताना जसे व्यसन, छंद, गुप्तरीग, अश्लीलपणा इत्यादींवर प्रश्न विचारताना शब्दांची निवड व मांडणी काळजीपूर्वक करावी. प्रश्नांची मांडणी करताना निवेदकाबाबत काही मते गृहीत धरता कामा नयेत. प्रश्नांचा क्रम तर्कशुद्ध म्हणजे सुसंगत असणे आवश्यक आहे. सर्वात सोपे प्रश्न वस्तुनिष्ठ प्रश्न घ्यावेत. एखाद्या विषया संबंधित प्रश्न एकत्रित यावेत. कालक्रम व विषय क्रमांत सुसंगतपणा असणे आवश्यक आहे. काळ व वेळ यांचा क्रम प्रश्न विचारताना लक्षात घ्यावा. संवेदनाशील प्रश्न, धर्म, जात, लैंगिक माहिती तसेच खुले प्रश्न शेवटी विचारावेत.

प्रश्नावलीतील प्रश्नांचे प्रकार:

सर्वेक्षणातील प्रश्नांच्या स्वरूपात व आशयात भिन्नता असणे क्रमप्राप्त असले तरी सर्वसामान्यपणे निरनिराळ्या प्रश्नावलींचाही ढोबळमानाने तीन वर्गात समावेश करता येतो.

- १) परिचयात्मक माहिती संबंधित प्रश्न: व्यक्तीची व कुटुंबाची ओळख करून घेण्यासाठी विचारण्यात येणारे प्रश्न
- २) उत्तरदात्याच्या सामाजिक पार्श्वभूमी संबंधीचे प्रश्न: कुटुंब प्रमुखाचे वय, जन्मस्थान, वैवाहिक स्थिती, धर्म, मते, कुटुंबाचा आधार इत्यादी विषयांसंबंधी विचारण्यात येणारे प्रश्न
- ३) सर्वेक्षणाशी संबंधित असणारे प्रश्न: सर्वेक्षणासंबंधीची माहिती संकलित करण्याकरता विचारण्यात येणारे प्रश्न.

प्रश्नावलीचा प्रतिसाद :

उत्तरदात्यांकडून योग्य प्रतिसाद मिळावा म्हणून खालील गोष्टींकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

१) आवाहन: सर्वेक्षकाने निवेदकांच्या मनातील शंका, कुशंका समज, गैरसमज दूर करण्याकरता प्रश्नावली सोबत आवाहन करणे गरजेचे आहे. यामध्ये सर्वेक्षणाचा हेतू, उद्देश इत्यादी बाबतचा समावेश असावा. प्रश्नावलीचे महत्त्व व ती कशी भरावी यासंबंधी माहिती तसेच आवश्यक असल्यास निवेदकाचे नाव गुप्त ठेवण्याची हमी यात असावी.

२) प्रश्नावलीची चाचणी: प्रश्नावलीची पूर्व परीक्षा व चाचणी घेतल्यास त्यात असलेल्या त्रुटी वगळून प्रश्नावलीला अधिक चांगला प्रतिसाद मिळवता येतो.

प्रश्नावलीचे फायदे :

माहिती संकलनाच्या इतर तंत्राच्या तुलनेत प्रश्नावलीचे फायदे खालील प्रमाणे.

- १) विस्तृत प्रदेशातील जास्तीत जास्त लोकांकडून माहिती मिळवता येते तसेच श्रम वेळ व आर्थिकदृष्ट्या कमी खर्चाचे आहे.
- २) व्यक्ती निरपेक्ष माहिती संग्रहण करता येते वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे शक्य होते.
- ३) प्रश्नावली ची अनामिकता
- ४) निवेदकाला विचार करायला वेळ मिळतो.
- ५) उस्फूर्त प्रतिक्रियांना वाव असतो.
- ६) विश्वसनीय माहिती मिळू शकते: विचार करण्याला संधी, निवेदनिकांचे नाव गुप्त ठेवणे, उस्फूर्त प्रतिक्रियेला वाव.

प्रश्नावलीचे तोटे :

- १) साक्षर व सुशिक्षित लोकांनाच या तंत्राचा वापर करता येतो.
- २) जर सर्वेक्षण पत्राने करावयाचा असेल तर सगळ्याच व्यक्ती योग्य वेळी पोस्टात पत्र पाठवतील असे नाही. १० ते ५० टक्के प्रश्नावली परत येणार नाहीत असे अपेक्षित धरावे लागते.

सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण हे केवळ तथ्ये सादर करणारे साधन नसून, ते समाजाच्या मनोवृत्तीचा आणि जीवनशैलीचा गाभा उलगडणारे प्रभावी माध्यम आहे. अशा सर्वेक्षणांमुळे समाजातील भिन्न स्तरांमध्ये एक नवा संवाद सुरू होतो, जो विकासाचा पाया मजबूत करतो. भारताच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत प्रगतीसाठी या अभ्यासाचा प्रवास अधिकाधिक महत्त्वाचा ठरतो आहे.

४. सेवावर्धिनी दिवाळी किट वितरण

सेवावर्धिनी ही संस्था मागील २६ वर्षांपासून महाराष्ट्रातील विविध सहयोगी संस्थांसोबत संस्था बांधणी, महिला संक्षमीकरण, ग्रामीण विकास, आरोग्य, जलसंधारण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहे. यंदाच्या दिवाळीच्या निमित्ताने सेवावर्धिनीने दुर्गम भागातील जनजाती महिलांसाठी विशेष दिवाळी किट वितरण मोहिम राबवली. या उपक्रमाचा उद्देश सणासुदीच्या काळात महिलांना आनंद देणे, त्यांना सन्मानाची जाणीव करून देणे आणि त्यांच्यासोबत एक सामाजिक संवाद साधणे हा होता.

दिवाळी हा सण प्रकाशाचा आणि उत्साहाचा आहे. मात्र, अनेक दुर्गम भागातील जनजाती कुटुंबांना या सणाचा खरा आनंद घेणे शक्य होत नाही. सेवावर्धिनीने या कुटुंबांना दिवाळीचा आनंद मिळावा म्हणून सुमारे हजार महिलांना दिवाळी किट वाटपाचा उपक्रम हाती घेतला. या किटमध्ये साडी, फराळाचे साहित्य, उटणे व सुगंधी अभ्यंग तेल यांचा समावेश करण्यात आला होता. दिवाळी किटच्या तयारीसाठी सेवावर्धिनीचे कार्यकर्ते व स्वयंसेवकांनी संपूर्ण नियोजनबद्ध पद्धतीने काम केले. सर्व वस्तूंची गुणवत्ता तपासून त्या जपून पॅक करण्यात आल्या. वितरणासाठी संस्थांनी त्यांच्या गरजा आणि पोहोच पद्धतीनुसार किट्स स्वीकारल्या. काही किट्स कुरियरद्वारे, काही प्रवासी सेवेद्वारे तर काही कार्यालयातून प्रत्यक्ष घेतल्या गेल्या.

वितरणातील सहयोगी संस्था व प्रकल्प :

- संसदीय संकुल विकास परियोजना (भोरमाळ व नंदुरबार)
- जनजाती कल्याण आश्रम
- शिवसेवा प्रतिष्ठान, लोणावळा
- NEED (गडचिरोली व यवतमाळ)
- नवी उमेद, पांढरफवडा
- किसान बहुउद्देशीय संस्था, यवतमाळ
- राष्ट्रीय सर्वांगीण ग्रामविकास संस्था, मूळशी
- डोंगरवाटा जनजीवन सामाजिक सेवा संस्था

Latitude: 20.602245
Longitude: 73.553452
Elevation: 364.994266 m
Accuracy: 185.6 m
Time: 30-10-2024 10:52
Image: सेवेद्वारे

देणगीदारांचे योगदान

या उपक्रमासाठी विविध देणगीदारांकडून सहकार्य मिळाले. सोशल मीडिया आणि वेबसाइटवर जाहिरात प्रसिद्ध केल्यानंतर मिळालेला प्रतिसाद उत्तम होता. अनेक देणगीदारांनी मोठ्या प्रमाणावर या उपक्रमात सहभाग घेतला. अजूनही काही देणगीदारांनी त्यांचे योगदान देणे बाकी असल्यास, त्यांनी संस्थेशी संपर्क साधावा अशी विनंती करण्यात येत आहे.

दिवाळी किट वाटप उपक्रमाने सुमारे हजार महिलांना आनंदाचा अनुभव दिला. या उपक्रमामुळे केवळ सण साजरा करण्याची संधी मिळाली नाही, तर सेवावर्धिनी व सहयोगी संस्थांमधील संबंध अधिक घट्ट झाले. महिलांनी या वस्तू केवळ उपभोगाच्या वस्तू नसून आपल्यावरील प्रेमाचा आणि आदराचा प्रतीक मानले. सेवावर्धिनीचा हा उपक्रम समाजातील गरजू लोकांसाठी आनंददायी ठरला. या यशस्वी मोहिमेमुळे समाजाच्या विविध स्तरांतील लोकांपर्यंत सेवावर्धिनीची सेवा पोहोचली. भविष्यातही अशा अनेक उपक्रमांसाठी सेवावर्धिनी प्रयत्नशील राहील.

सेवावर्धिनी परिवाराकडून सर्व देणगीदार, स्वयंसेवक, व सहयोगी संस्थांचे मनःपूर्वक आभार !

६. सेवाव्रती

६.१ डॉ. गिरीश कुलकर्णी

कोणतेही सेवाकार्य हे मूलतः संवेदनशील कार्यकर्त्यांच्या प्रेरणेतून अंकुरते. अहमदनगर मध्ये शालेय जीवनात शिकवणीसाठी लालबत्ती भागातून जातांना - येताना आपल्याच वयाच्या अल्पवयीन मुली एका शाळकरी मुलाला दिसल्या. त्याच्या आईच्या आणि आजीच्या वयाच्या महिला देखील जबरदस्तीने तेथे देह व्यापारात वापरताना दिसल्या. या जागी आपल्या कुटुंबातील कोणी व्यक्ती उभी असेल तर काय वाटेल, या विचाराने त्याचे हृदय पिळवटले. डॉ. गिरीश कुलकर्णी यांची शालेय जीवनातील ही वेदनाच स्नेहालय संस्थेची कार्य प्रेरणा बनली. शालेय जीवनात घनश्यामजी देशपांडे तथा बाबाजी यांच्या प्रेरणेतून अहिल्यानगर मधील मार्कडेय शाखेत स्वयंसेवक म्हणून सहभाग राहिला.

१९८४ मध्ये अहिल्यानगरच्या पेमराज सारडा महाविद्यालयात प्रवेशल्यावर अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषदेच्या कार्यात गिरीश यांनी सहभाग घेतला. या काळात प्राध्यापक यशवंतरावजी केळकर, सदाशिवराव देवधर, डॉ. अशोकराव मोडक, प्राचार्य (नि.) अनिरुद्धजी देशपांडे, यांच्यासह असंख्य पूर्णवेळ कार्यकर्त्यांचा सहवास आणि मार्गदर्शन लाभले. भारतमातेची सेवा म्हणजे आपल्याच वंचित बंधू-भगिनींची सेवा, हे समीकरण उमजले. त्यातून समाजाच्या सर्वांत तळातील वंचितांसाठी आपल्या क्षमता वापरण्याची कृती सुरु झाली. एका सेवा कार्याचे बीजारोपण झाले. देहव्यापार आणि मानव तस्करीच्या बळी महिला आणि बालकांची अवस्था गुलामांसारखी असते. त्यांची मुक्तता आणि पुनर्वसन करणारी भारतातील इतरांसाठी प्रेरक आणि अग्रणी सामाजिक संस्था म्हणजेच अहिल्यानगर येथील 'स्नेहालय'.

स्नेहालय हा एक नोंदणीकृत ट्रस्ट आहे. परंतु याचे स्वरूप मात्र एका मोठ्या कुटुंबासारखे आहे. प्रेमाच्या धाग्यांनी बांधलेल्या या संस्थेचे ब्रीदवाक्य आहे 'होम ऑफ लव्ह'. गेली ३५ वर्षे येथे वंचितांना - अनाथांना सुरक्षित आश्रय, आरोग्य सेवा, समुपदेशन, कायदेशीर मदत, व्यावसायिक - रोजगार आणि कौशल्य प्रशिक्षण अशा दर्जेदार सुविधा स्नेहालय पूर्णतः निःशुल्क पुरविते. दारिद्र्य आणि शोषणाच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या महिला व बालकांना सुरक्षित बाहेर काढून नवीन आयुष्य देण्याचे कार्य प्रामुख्याने युवा स्वयंसेवकांच्या मदतीने स्नेहालय करते.

संस्थेच्या विद्यमान अध्यक्ष आहेत श्रीमती जया मारुती जोगदंड. शेवगाव येथील लालबत्ती भागात गेली २५ वर्षे वेश्यांसाठी काम करणारी ही संघटक आता स्नेहालय संस्थेची अध्यक्ष आहे. स्नेहालयाच्या विश्वस्त मंडळात १३ महिला आहेत. त्यांच्याकडे या संस्थेची धुरा आहे. श्रीमती जयाताई सांगतात की, "भारतीय समाजातील पुरुष प्रधानता आणि असमानतेचा परिणाम म्हणून महिला आणि बालकांना त्यांच्या मूलभूत अधिकारापासून वंचित राहावे लागते. समाजात आणि या बळी समूहात हक्कांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि त्यांच्या सन्मानित आणि स्वयंपूर्ण जगण्याच्या क्षमता विकसित करणे हे संस्थेच्या विविध प्रकल्पांचे प्रमुख ध्येय आहे".

संस्थेच्या सचिव डॉ. प्रीती भोंबे यांनी सांगितले की, "१९८९ मध्ये केवळ दोन बालकांपासून सुरु केलेल्या कामाचा विस्तार आज २७ सेवा प्रकल्पांमध्ये झाला आहे. वेश्याव्यासायात अडकलेल्या महिलांच्या बालकांसाठीचा शैक्षणिक प्रकल्प आणि एचआयव्ही बाधितांसाठी वैद्यकीय उपचार देणारा दुसरा अशा दोन उपक्रमांपासून स्नेहालयची वाटचाल सुरु झाली. आमचे सर्व प्रकल्प मुख्यत्वे महिला आणि बालकांच्या मदतीसाठी चालविले जातात. याशिवाय तळागाळातील बालकांना शैक्षणिक प्रवाहात आणणे आणि मानव हक्कांसाठी कार्य करणे हे स्नेहालयचे मुख्य उद्देश आहेत. २ लाखांपेक्षा अधिक लाभार्थींना आत्तापर्यंत आम्ही विविध प्रकारे मदत पुरविली आहे."

संस्थेचा 'पुनर्वसन संकुल' हा महत्त्वाचा प्रकल्प असून वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिलांची बालके, देहव्यापारातून सोडविलेल्या अल्पवयीन मुली, एचआयव्ही मुळे अनाथ झालेली तसेच एचआयव्ही सहजीवन जगणारी बालके, बालविवाहातून सोडविलेल्या मुली, अल्पवयीन माता यांना निवारा देणारा प्रकल्प आहे. बालभवनचे मानद संचालक आहेत संजय बंदिष्टी. त्यांनी सांगितले की, बालभवन प्रकल्पाची स्थापना २००४ सालची! अहिल्यानगर मधील सात आणि छत्रपती संभाजी नगर मधील एक अशा आठ झोपडपट्ट्यांमध्ये प्रकल्प कार्यरत आहे. येथे राहणाऱ्या बालकांना आणि तरुणांना शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आरोग्य उपक्रम आदी द्वारे सामाजिक बदल घडवून आणले जातात.

संस्थेचे 'स्नेहांकुर दत्तक केंद्र' वर्ष २०१५ पासून आज अखेर देशातील सर्वाधिक दत्तक विधान करणारे केंद्र आहे. बेवारस सोडून दिलेल्या आणि कायदेशीर मार्गाने परित्याग केलेल्या बालकांपर्यंत पोहोचून वैद्यकीय व इतर सुविधा हे केंद्र प्राप्त करून देते. त्यांना दत्तकविधानाच्या प्रक्रियेतून उत्तम कुटुंब मिळवून देणारे शासकीय मान्यता असलेले हे दत्तकविधान केंद्र आहे. आजवर २२०० बालके आणि हजारावर बालमातांचे यशस्वी पुनर्वसन या प्रकल्पाने केले आहे. वर्ष २००२ पासून आज अखेर 'युवनिर्माण प्रकल्प' हा तरुणांसाठी जगण्याचा सकस उद्देश देत आहे. या उपक्रमाचा लाभ सहा हजारा चारशे तरुणांनी घेतला आहे. आजचे युवा आणि विद्यार्थी हे उद्याचे उत्तम नागरिक आणि सामाजिक कार्यकर्ते बनू शकतात. त्यासाठी स्नेहालयाचे बहुआयामी कार्य आणि समाजाच्या वास्तविक सामाजिक समस्या जाणून घेण्यासाठी युवनिर्माण हे एक व्यासपीठ आहे.

विविध विषयांवरील राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सायकल यात्रा, वर्षात आयोजित होणारी चार युवा शिबिरे, सामाजिक प्रश्नांवरील चळवळी आणि आंदोलनात सहभाग, याप्रकारे युवनिर्माण प्रकल्प तरुणांच्या चारित्र्याची आणि नागरिकत्वाची घडण करतो. आम्ही सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या पुढील पिढीचे स्वागत करतो करून त्यांना त्यांनी निवडलेल्या कार्यात सहयोग देण्याचे कार्य युवनिर्माण प्रकल्प करीत असल्याची माहिती संचालक हनीफ शेख यांनी दिली. बालरोग तज्ञ डॉक्टर विक्रम पानसंबळ आणि क्षयरोग तज्ञ डॉक्टर निलेश परजणे स्नेहालयच्या केअरिंग फ्रेंड्स हॉस्पिटल आणि रिसर्च सेंटर (स्थापना २००८) चे संचालन करतात. आर्थिक अडचणी किंवा एचआयव्हीसह जीवन जगणाऱ्या व्यक्तींना इतर ठिकाणी आरोग्य सेवेपासून वंचित राहावे लागते. अश्या व्यक्तींना वैद्यकीय सेवा, शस्त्रक्रिया आणि वृद्धांना काळजी प्रदान करणारा प्रकल्प येथे राबवला जातो.

स्नेहालय इंग्लिश मिडीयम विद्यालयाचे संचालन करणारे राजेंद्र शुक्ले यांनी सांगितले की, वर्ष २००८ मध्ये स्नेहालय संस्थेने स्वतःची इंग्रजी माध्यम शाळा सुरु केली. सर्वाधिक वंचित समूहातील अनाथ, एचआयव्ही आणि एड्स बाधित आणि दिव्यांग मुलांना सर्वात दर्जेदार शिक्षण मिळाले पाहिजे या भूमिकेतून ही शाळा सुरु करण्यात आली. आर्थिक परिस्थिती किंवा आरोग्यामुळे मुख्य प्रवाहातील शाळांमध्ये संघर्ष करणाऱ्या बालकांना शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देणारा शालेय प्रकल्प आहे. इंग्लंडमधील टी फोर या संस्थेने प्रतिकूल परिस्थितीतल्या मुलांना शिक्षण देण्यासाठी सर्वोत्तम कार्य करणारी जगातील तिसरी शाळा म्हणून या शाळेची वर्ष २०२२ मध्ये निवड केली.

रेडिओनगर उपक्रम वर्ष २०१० मध्ये स्नेहालय संस्थेने सुरु केला. नगर शहरातील हे पहिले सामुदायिक रेडिओ केंद्र आहे. मराठी आणि हिंदीमध्ये १५ तास प्रसारण करते. ज्येष्ठ पत्रकार भूषण देशमुख त्याची संचालक म्हणून काम पाहतात. नगरच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जडणघडणीत या माध्यमाची महत्त्वाची भूमिका आहे. संस्थेने महिला आणि १८ वर्षांवरील मुलींना तात्पुरता किंवा दीर्घकालीन निवारा, हेल्पलाईन, समुपदेशन, शिक्षण-प्रशिक्षण, कायदेशीर सल्ला, वैद्यकीय उपचार, आदी सुविधा एकाच छताखाली देणारा स्नेहाधार हा प्रकल्प अहमदनगर येथे २०११ मध्ये तर पुणे येथे २०१६ मध्ये सुरु केला. कृषीमित्र प्रकल्पाच्या माध्यमातून संस्था शेतकी समन्वयक शेतकरी गट आणि गट शैती तंत्राद्वारे प्रशिक्षण देते आणि सहयोग करते.

सध्या 'उडान' हा प्रकल्प बालविवाह रोखण्यासाठी अहमदनगर जिल्ह्यात कार्यरत आहे. तर 'मनोयात्री आणि मनोबल' या प्रकल्पांतर्गत मनोरुग्ण आणि व्यसनाधीन व्यक्तींना मानसिक उपचार-आधार आणि निवारा देण्यासाठी संस्था कार्य करते. वेश्या व्यवसाय सोडून नव्याने आयुष्य सुरु करणाऱ्या आणि एचआयव्हीसह जीवन जगणाऱ्या लाभार्थींसाठी नवीन स्वावलंबी जगण्याचा पर्याय म्हणजे 'हिम्मतग्रा' हा ३० एकराचा सेंट्रिय शैती प्रकल्प संस्था राबवते. स्नेहांगूर दत्तक केंद्र - हे संस्थेने २००४ मध्ये सुरु केले असून अविवाहित माता, बलात्कार पीडितांनी सोडून दिलेल्या अर्भकांना काळजी आणि संरक्षण प्रदान करते. अलीकडे अकरा वर्षांच्या बालमाता देखील स्नेहांगूर संस्थेत येत आहेत. कुटुंबातीलच व्यक्तीकडून त्या गर्भवती असतात. समाजाची ही बदलती परिस्थिती आणि गंभीर आव्हाने संस्थेसाठी हा काळजीचा विषय असल्याचे स्नेहांगूरच्या संचालिका डॉ. प्राजक्ता कुलकर्णी यांनी सांगितले.

स्नेहालयचे कार्य आमिर खान यांनी सत्यमेव जयते या मालिकेत जगाला दाखवले. त्यानंतर भारतभरातील ३०० हून अधिक संस्थांनी येथे भेटी दिल्या. शेकडो कार्यकर्त्यांनी येथील उपक्रमातून प्रेरणा घेऊन आपापल्या परिसरात सेवा कार्य सुरु केली आहेत. जगाच्या विविध देशांमधून येथे स्वयंसेवक वर्षभर सेवेसाठी येत असतात. निक कॉक्स आणि जॉयस कोनोली हे दोघे ड्रॅगज गेले दहा वर्षे या संस्थेत राहून पूर्ण वेळ सेवा देतात. अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषदेचा प्राध्यापक यशवंतराव केळकर युवा पुरस्कार डॉ. गिरीश कुलकर्णी यांना वर्ष २००५ मध्ये हैदराबाद येथील अधिवेशनात देण्यात आला. स्नेहालय संस्थेला वर्ष २०१२ मध्ये महिला आणि बालविकास क्षेत्रातील देशातील सर्वोच्च असा भारत सरकारचा डॉक्टर दुर्गाबाई देशमुख पुरस्कार तत्कालीन राष्ट्रपती डॉक्टर प्रणव मुखर्जी यांनी प्रदान केला. वर्ष २०१८ मध्ये इंडियन्स फार कलेक्टिव्ह अंक्शन या अमेरिकेतील संस्थेने भारतातील सर्वोत्तम संस्था म्हणून स्नेहालयाला कॅलिफोर्निया येथे झालेल्या वार्षिक अधिवेशनात गौरविले. स्नेहालय आता केवळ संस्था न राहता भारतमातेसाठी कार्य करण्याची एक प्रेरणा बनली आहे.

- संपर्क : डॉ. गिरीश कुलकर्णी

६.२ तेजस्वी सेवेकरी कार्यकारी संचालिका, सहेली संघ, पुणे

तेजस्वी यांनी वैद्यकीय आणि मानसशास्त्र यातील समाजकार्यांचे पदव्युत्तर शिक्षण प्राप्त केले आहे आणि त्या गेली अठ्ठावीस वर्षे सामाजिक क्षेत्रात कार्य करीत आहेत. त्यांचे कार्यक्षेत्र हे सर्वसाधारणपणे एच आय व्ही एड्स असून विशेष करून वेश्याव्यवसायातील महिलांसोबत आहे. पंचवीस वर्षांपूर्वी त्यांनी पुण्यामध्ये वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिलांची संघटना उभी करण्याचे काम सुरु केले आणि आता त्या सहेली संघ या संस्थेच्या कार्यकारी संचालिका म्हणून काम करीत आहेत.

वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिलांचे प्रश्न लक्षात घेऊन त्यांनी सहेली संघा मार्फत अनेक प्रकल्प उभे केले आहेत वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिला आणि त्यांची मुले यांच्या मूलभूत तसेच मानवी हक्कांबाबत त्या कार्यरत आहेत. तेजस्वी या राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक विषयांवर मान्यताप्राप्त प्रशिक्षक म्हणून काम करतात. उदा. एच आय व्ही एड्स, सामाजिक संघटन, सबलीकरण, मानवी तस्करा प्रतिबंध, वेश्याव्यवसाय संबंधित कायदे इत्यादी.

सध्या त्या राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण संस्था, जॉन हॉपकिन्स चे एच आय व्ही एड्स वैद्यकीय चाचणी केंद्र - बी जे वैद्यकीय महाविद्यालय तसेच आंतरराष्ट्रीय एच आय व्ही एड्स वैद्यकीय चाचणी संघटनेच्या मानद सामाजिक सल्लागार म्हणून काम पाहत आहेत. त्यांना अनेक स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आलेले आहे जसे कि, समाजगौरव पुरस्कार, सावित्रीबाई फुले पुरस्कार, राष्ट्रीय सन्मान पुरस्कार तसेच शेरॉन मॅक्सवेल पुरस्कार (USA) इत्यादी. त्यांनी नुकताच त्यांचा पी एच डी शोध प्रबंध, टाटा समाजविद्यान संस्था मुंबई इथे सादर केला आहे.

६. सेवावार्ता: FCRA संदर्भात नवीन निर्देश

गृह मंत्रालयाने (MHA) परदेशी योगदान नियमन अधिनियम (FCRA) अंतर्गत नोंदणीकृत NGO साठी महत्त्वपूर्ण निर्देश जारी केले आहेत. या निर्देशानुसार, NGO ने त्यांच्या मुख्य अधिकाऱ्यांमधील किंवा मंडळातील सदस्यांमधील बदल ४५ दिवसांच्या आत मंत्रालयाच्या ऑनलाइन पोर्टलवर नोंदवणे अनिवार्य आहे. प्रलंबित अर्ज असतानाही नेतृत्व बदलाची माहिती द्यावी लागणार आहे, ज्यामुळे परदेशी निधीच्या उपयोगावर अधिक चांगली नजर ठेवता येईल. नवीन अर्ज सादर करण्याचा पर्यायही उपलब्ध असून, जुना अर्ज त्यासोबत आपोआप रद्द होईल. यामुळे नूतनीकरण प्रक्रिया सुलभ होईल. तसेच, परदेशी निधी व्यवहाराची नोंद ठेवण्यासाठी गुंतवणूक नोंदणी पुस्तिका तयार करणे अनिवार्य करण्यात आले आहे, जी मंत्रालयाच्या लेखापरीक्षणासाठी उपलब्ध असावी.

या निर्णयाचा उद्देश पारदर्शकता आणि जबाबदारी सुनिश्चित करणे हा आहे, कारण अनेक संस्थांवर निधीचा दुरुपयोग व नियमानुसार काम न करण्याचे आरोप झाले आहेत. या नवीन नियमांमुळे नेतृत्व बदल आणि परदेशी निधीच्या वापराबाबत अधिक स्पष्टता येईल. काही प्रतिष्ठित संस्थांमध्ये, जसे की सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्च आणि इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ, अलीकडेच नेतृत्व बदल झाले आहेत, ज्यामुळे त्यांच्यावरही हे नियम लागू होतील. मात्र, NGO समुदायाने यावर संमिश्र प्रतिक्रिया दिल्या आहेत. काहींना हे पाऊल पारदर्शकता वाढवणारे वाटत असले, तरी काहींनी याला अतिरेकी हस्तक्षेप म्हणत संस्थांच्या स्वायत्ततेवर परिणाम होण्याचा मुद्दा उपस्थित केला आहे. सरकारच्या या पावलांमुळे परदेशी निधीचा विनियोग योग्य दिशेने होईल आणि सामाजिक कार्यांमध्ये सुधारणा होईल. मात्र, संस्थांनीही या नियमांचे काटेकोरपणे पालन करणे गरजेचे आहे, जेणेकरून देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला चालना देता येईल.

Link:

<https://indiacr.in/mha-issues-new-directive-ngos-must-report-leadership-changes-within-45-days/>

संपादक मंडळ

- श्री. सोमदत्त पटवर्धन - कार्यवाह
श्री. विक्रम पंडित - कार्यकारिणी सदस्य
सौ. गिरीजा सिरशीकर - प्रकल्प व्यवस्थापक
श्री. आमोद काटीकर - प्रकल्प अधिकारी

विशेष सहाय्य

- श्री. प्रमोद कुलकर्णी
श्री. आशिष कुवळेकर
श्री. विनायक करमरकर
श्री. संदीप शौचे

सेवावर्धिनी

एक विश्वासार्ह सहकारी